

HET KWAAD EN IK

Colet van der Ven

Het kwaad en ik *Een zoektocht naar de wortels van geweld*

LEMNISCAAT

Tweede druk, 2016

© Colet van der Ven, 2015

Vormgeving omslag en binnenwerk: Marc Suvaal

Nederlandse rechten: Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2015

ISBN 978 90 477 0760 8

NUR 740

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Wilco, Amersfoort

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.

Lemniscaat is een uitgeverij van kwaliteitsboeken op het gebied van filosofie, mens en maatschappij, psychologie, opvoeding en literaire non-fictie. U kunt zich kosteloos aanmelden voor onze digitale nieuwsbrief – met speciale aanbiedingen – via www.lemniscaat.nl.

INHOUD

VOORWOORD – Van pesten tot genocide 9

VAN KWAAD TOT ERGER 17

- Wij zijn anders* 19
- Pesten 21
  - Kostschool* 27
- Ontgroenen 29
  - Morele vakantie* 34
- Breaking the Silence 35
  - Slechte vechters* 40
- Het management van de wreedheid 41

WIJ EN ZIJ 49

- To see if I'm smiling* 51
- Voluit nationaal-socialist – Constant Kusters 52
  - Verscheurd wij* 63
- ‘Ons’ en ‘hulle’ – Carl Niehaus, anti-apartheidsstrijder 64
  - Sisyfusarbeid* 73
- ‘Het water staat ons aan de lippen’ – Eyad El-Sarraj,
psychiater in Gaza 74
  - Oerangst* 80
- Angst voor de barbaren 81

ONGEWONE MENSEN 87

- Zachtaardig gezicht* 89
Tbs 91
'Ik kan beter hier zitten dan buiten' – Joop 93
'Ik ga Colet bellen' 98
'Ik was een asociale crimineel' – Humphrey Ludwig 100
Getergd en wanhopig 109
Voor niets gestorven? – Annemarie 110
Een moeder, een tante, een zus, een kind 117
Gevangen vrouwen 118
Het argot van de prostitutie 125
Retourgressie – Bart 126
Woede 132
De roep om erkenning – Daders van bloedbaden 133

OVERLEVEN 139

- Verbijsterende antwoorden* 141
Overleven is de opdracht – Straatkinderen in Kaapstad 143
Doorleven 150
De mannen van het getal – Gevangenisbendes
in Zuid-Afrika 151
Monotoon beton 162
Leproos gebied – Hillbrow in Johannesburg 164
Iconen 174
Eigen schuld, dikke bult – Theodore Dalrymple 175

DOORSTAAN GEWELD 185

- Rancuneuze mensen* 187
Het recht op wrok – Jean Améry 188
Zo Gladys 196
Vluchtelingen uit Chili – Gladys Mejias 197
Oorlog in zijn hoofd 203
Overlevende van Auschwitz – Bloeme Evers 204
Waardigheid 212
Onbepaald door het lot – Imre Kertész 214
Schaamte 221
Gevangene in Iran – Nasim Khaksar 223
Artsenpraktijken 229
Kinderredders – Kailash Satyarthi 231

DE MENS IS DE MENS EEN MENS 241

- Pijn als voorwaarde voor empathie* 243
Empathie 244
Het egoïsme van Ayn Rand 248
Het belang van denken – Hannah Arendt 250
Ik heb een zusje dat geen zusje heeft 256
Gedachteloosheid – Abram de Swaan 258
Mijn eerste zelfgesprek 269
Gevoelens zijn intelligent – Martha Nussbaum 270
Jichoed 277
Cynisme is een vorm van luiheid – Susan Neiman 278
Ethische evolutie? 285
Steeds betere mensen – Steven Pinker 287

DE ZACHTE KRACHTEN 291

- Grote bek?* 293
- De kracht van taal (1) 294
- Geen Stijl* 301
- De kracht van taal (2) 302
- Kunst in Sarajevo* 307
- De kracht van cultuur 309
- Het Stemmenorkest* 315
- De kracht van muziek 316
- Literaire stemmen* 323
- De kracht van vergeving 325

NAWOORD – Innerlijke tegenkracht 329

PERSONENREGISTER 336

VERANTWOORDING 343

Voorwoord

VAN PESTEN TOT GENOCIDE

HET LIED VAN DE RAAF

Ik ben van heel ver gekomen
Om slecht nieuws te brengen
Ik heb het hoge gebergte bedwongen
Ik heb de lage wolk doorboord
Ik heb gevlogen zonder te rusten
Honderd mijl zonder te rusten
Om je venster te vinden
Om je oor te vinden
Om je het droevige bericht te brengen
Dat jou de vreugde van de slaap zal benemen
Dat jouw brood en jouw wijn zal bederven
Zo zong hij gemeen dansend
Aan de andere kant van de ruit op de sneeuw
Toen hij zweeg keek hij kwaadaardig
Tekende met zijn snavel een kruis op de grond
En ontvouwde zijn zwarte vleugels

Primo Levi, 9 januari 1946

In de documentaire *The Bully Project* volgt filmmaker Lee Hirsch vijf Amerikaanse kinderen die het slachtoffer zijn van pesterijen. De twaalfjarige Alex is een van hen. Vanaf de eerste schooldag, wanneer een klasgenoot bij de bushalte dreigt hem de keel door te snijden, tot de laatste is Alex het pispaltje van de groep.

De treurigheid heeft zich vastgezet in zijn ogen, zijn mondhoeken, de trage bewegingen waarmee hij naar de bushalte loopt, de geheven

handen en opgetrokken schouders waarmee hij de slagen van de jongens in de schoolbus probeert af te weren, de gelatenheid waarmee hij toekijkt hoe een klasgenoot frieten van zijn bord biest. Alleen bij de bushalte, alleen op het schoolplein, alleen in de eetzaal. De fysieke aanrakingen van klasgenoten zijn nooit vriendschappelijk, altijd vernederend. Thuis, wanneer hij met zijn zusje speelt, zijn de enige momenten dat er iets van vrolijkheid in hem opborrelt, dat je hem hoort en ziet lachen. Tot zijn vader hem op verwijtende toon te kennen geeft dat hij ervoor moet zorgen dat de pesterijen ophouden. Dat het zijn verantwoordelijkheid is te voorkomen dat zijn zusje – dat het jaar daarop naar dezelfde school zal gaan – ook het mikpunt wordt. De blik van Alex verdonkert, zijn hoofd verdwijnt tussen zijn schouders, nog eenzamer staat hij daarna bij de bushalte.

In 1990 publiceert de Rwandese krant *Kangura* ‘De Hutu tien geboden’, waarvan het eerste gebod luidt: ‘Elke Hutu moet weten dat een Tutsivrouw, waar ze ook is, in het belang van haar etnische groep werkt. Daarom beschouwen wij als een verrader iedere Hutu die een Tutsivrouw huwt, vriendschapsrelaties heeft met een Tutsivrouw, een Tutsivrouw aanneemt als secretaresse.’ Vier jaar later, nadat president Habyarimana is omgekomen bij een vliegtuigongeluk, schalt het radiostation Mille Collines: ‘Het graf is pas half vol. Wie helpt ons het te vullen.’ Het land moet gezuiverd van alle Tutsi’s, inclusief kinderen. Honderd dagen later zijn er 800.000 Tutsi’s en gematigde Hutu’s vermoord door gewapende Hutu-extremisten. Een kerk in Ntamara is verworden tot een massagraf voor 5000 slachtoffers.

Twee verhalen – één klein en één groot – over de zwarte raaf die de vreugde van de slaap beneemt, brood en wijn bederft en iedere avond het hart bezwaart. Twee volstrekt verschillende verhalen over geweld, waartussen toch meer verbanden bestaan dan op het eerste gezicht lijkt. Want hoewel pesten vooral een microsociologisch verschijnsel is, vaak met meerdere daders tegenover één slachtoffer, en genocide altijd verweven is met meso- en macrosociologische facto-

ren als politiek, economie en geschiedenis en een conflict tussen verschillende groepen behelst – in beide gevallen zijn de uitvoerders individuele mensen. Mensen die vernederen om te ontmenselijken, die de ander terugbrengen tot één aspect van zijn identiteit, die zich conformeren aan de groep of het gezag, die wennen aan de cumulerende kracht van agressie of er zelfs aan verslaafd raken.

Juist dat verband maakt het schijnbaar onschuldige kwaad veel schuldiger dan het op het eerste gezicht lijkt. Pesten en genocide zijn de eerste en de laatste stap in een ononderbroken lijn, geschraagd door vergelijkbare sociaal-psychologische factoren. Wat zijn die factoren? En hoe zouden we onszelf ertegen kunnen beschermen?

Van huis uit is vertrouwen me niet moeilijk gemaakt. Respect, tolerantie, harmonie zijn begrippen waarmee mijn jeugd doordeesemd was. Maar op het internaat dat ik tijdens mijn middelbare-schooltijd bezocht, zaten een paar leerlingen die daar op last van de Raad voor de Kinderbescherming waren geplaatst. De confrontatie met hun verhalen over incest en mishandeling maakte mijn wereld groter, scherper en gebrokener dan de kleine wereld waarin ik was opgegroeid. Ik ontdekte dat er tegenover de warme banden zoals ik die van huis uit kende, ook knellende, onderdrukkende, vernietigende banden bestonden. Via leraren die in Afrika hadden gewerkt, maakte ik kennis met de wrange Noord-Zuidverhouding. En via de geschiedenislessen met de concentratiekampen, de politionele acties, de vuile oorlog in Vietnam en de dodenvelden in Cambodja. Ik begon me te verdiepen in de zwarte kanten en rafelranden van de samenleving, zonder precies te weten wat ik er zocht.

Tijdens mijn studie orthopedagogiek liep ik stage in het Lloydhotel in Amsterdam, rijksinrichting voor jongens, in de volksmond de jeugdgevangenis. Vóór mijn eerste stappen in de inrichting had ik een geromantiseerd beeld van jonge delinquenten. Mijn associatie ging vooral in de richting van de boefjes uit de filmklassieker *Boys Town*; ruwe bolsters met liebieblanke pitten. Dat beeld werd al snel achterhaald door de veel complexere werkelijkheid. Verwarrend

complex. Ik stapte een andere wereld binnen. Een wereld van tralies en hekken, cellen en sleutels, maar ook van andere codes, waar woorden andere betekenissen hebben.

Meisje van drieëntwintig tussen mannen van veertien. Aan hun zevende leven bezig. Het eerste al even miserabel als het laatste. Ik zie ze voorbij komen. Een jongen die vanaf zijn vierde door zijn ouders werd meegenomen op dievenpad omdat hij – zo fijn klein – zich door wc-raampjes kon wurmen: ‘Mijn beste kraak komt nog.’ De vijftienjarige zoon van een pooier die afwissend met de acht werknemers van zijn vader mag slapen: ‘Vrouwen zijn je bezit.’ Een jongen die na jarenlange treiteringen zijn grootste kwelgeest doodslaat: ‘Ik zou het weer doen.’ Uitspraak van een gevangenisdirecteur: ‘Die penosekinderen hebben wel een geweten, zij hebben alleen andere waarden.’

Ruim dertig jaar na dato probeer ik hun gezichten voor de geest te halen.

Sommige zijn weggeleden in de tijd, andere heb ik nog redelijk goed voor ogen. Mickey, een wat vierkante jongen, zestien jaar oud, veroordeeld voor verkrachting. Omdat er op de begane grond en de eerste verdieping geen ruimte vrij is, neem ik hem op zolder een persoonlijkheidstest af. Op zolder waar geen bewaking is, geen camera’s hangen. En niet alleen ik heb dat snel door, maar hij ook. Hij checkt en dubbelcheckt. Zegt dan luchtig: ‘Ik zou jou hier zo kunnen nemen zonder dat iemand het in de gaten heeft.’ En ik antwoord quasi-luchtig: ‘Dat denk je, maar ik heb hier onder tafel een alarmknop en voordat jij met je ogen kunt knippen, staat de bewaking boven en zit jij in een isoleercel. Lijkt me niks. Zullen we beginnen?’ Hij kijkt niet onder tafel. We beginnen.

Kees is een wat verlegen vijftienjarige die aan één stuk door denkbeeldige pluusjes van zijn trui trekt. Hij zit bij mij in het kamertje voor een onderzoek. Hij heeft een man doodgestoken om vijftiengulden. ‘Die had ik nodig en hij wou ze me niet geven en

toen liep het uit de hand.' Met je handen afblijven van het leven van een ander? Zoiets als respect? Met oprechte interesse en verbazing kijkt hij me aan. 'Maar ik had die vijftentwintig gulden nodig.' Hij wil me wel begrijpen maar verstaat me niet. Hoe leg je kleuren uit aan een blinde? Ik zwijg, terwijl Kees behulpzaam een pluusje van mijn trui plukt.

Een paar dagen later. De bewaarders zijn even de hoek om, ik sta alleen op de groep en de jongens ruiken hun kans. Ze omsingelen me als een troep tijgers, beginnen aan me te sjorren en te trekken en roepen dat ze me zullen gijzelen en verkrachten. Een opzwepend visioen, zoveel is duidelijk. Kees, zo klein als hij is, springt ertussen en beschermt me, wat hem op een fikse aframmeling komt te staan. Tijdens ons volgende gesprek zeg ik: 'Dat bedoelde ik nou met respect.' Grote ogen kijken me aan. Wat zien ze? Dan geeft hij me een knip-oog en zegt: 'Maar dat doe je toch gewoon.'

'Dat doe je toch gewoon'? Hoe werkt dat voor hem, 'gewoon'?

Het is een paradox. Aan de ene kant treedt Kees een grondregel met voeten door een ander mens van het leven te beroven, aan de andere kant leeft ook in hem het besef dat er 'dingen zijn die niet mogen en niet kunnen', zoals de joodse schrijver en advocaat Abel Herzberg schreef. Hoe zit dat? Hoe functioneert het geweten? En hoe het geweten van 'penosekinderen'? Wat zijn de mechanismen achter grensoverschrijdend gedrag?

Ik wil weten waarom levens ontsporen in de hoop te ontdekken hoe je ze op de rails kunt houden. Ik wil begrijpen waarom mensen hun menselijkheid verliezen en hoe ik mezelf en wij elkaar daartegen kunnen beschermen. Ik wil het tekort kennen om te ontdekken wat de bronnen zijn van het tegoed. Ik wil weten waar de wortels van onrecht liggen om te begrijpen wat de voorwaarden zijn voor gerechtigheid.

Dat verlangen was achttien jaar geleden voor mij de aanleiding om een lange interviewserie te maken voor het dagblad *Trouw*, onder de titel 'Het kwaad, gesprekken met denkers, daders en slachtoffers'.

Maar na zesentwintig interviews had het verlangen er meer van te begrijpen zich alleen maar verdiept. Een Amerikaanse psycholoog vergeleek eens de wetenschapper die de menselijke hersenen en geest bestudeert met een bankrover die een kluis probeert te kraken met een tandenstoker. Zo kansloos acht ik het denken over het kwaad niet.

Ik ging nog hardnekkiger op zoek naar een verklaring voor wat zo kan mislukken tussen de ene en de andere mens dat er liefde voor de wreedheid ontstaat. De wil er meer van te begrijpen, liet zich niet bedwingen. Misschien maar goed ook, als ik de Italiaanse schrijver Italo Calvino mag geloven. Aan het slot van zijn roman *De onzichtbare steden* schrijft hij dat Dante de straffen voor het derde deel van de *Divina Commedia*, 'De Hel', nergens anders gevonden heeft dan in onze eigen wereld. 'De hel van de levenden is niet iets wat zal zijn; als er een hel is, dan is het de hel die hier al is, de hel die wij dag in dag uit bewonen, die we vormen door onze samenleving. Er zijn twee manieren om er niet onder te lijden. De eerste valt velen gemakkelijk: de hel aanvaarden en er deel van gaan uitmaken tot je op het punt gekomen bent dat je hem niet meer ziet. De tweede is risikant en vereist ononderbroken aandacht en studie: zoeken en weten te herkennen wie en wat er, midden in de hel, géén hel is; dat laten voortbestaan en er ruimte aan geven.'

Ononderbroken aandacht en studie om te leren onderscheiden, om te weten wat midden in de doodsvalei het leven dient. Ik las en dacht en las en dacht. Er volgden nieuwe interviews en nieuwe omzwervingen langs de afgrond. Ik maakte reportages over bendes in Zuid-Afrikaanse gevangenissen en over straatkinderen in Kaapstad die hoogstwaarschijnlijk de komende decennia die gevangenissen zullen bevolken. En ik verwerkte mijn gedachten naar aanleiding van deze ervaringen in beschouwende stukken.

Zo is dit boek ontstaan, als mengelwerk van drie journalistieke genres: reportage, interview, essay, afgewisseld met autobiografische flarden. De titel geeft aan dat mijn persoonlijke en professionele leven

de kadrering is van deze bundel: de ontmoetingen die ik had, de verhalen die ik hoorde, de gesprekken die ik voerde, de boeken die ik las, de ideeën die ik ontwikkelde.

Het kwaad en ik is de neerslag van een persoonlijke zoektocht die nog in volle gang is. Daarbij laat ik het metafysische kwaad buiten beschouwing, dat is kwaad van een andere orde. Mijn interesse ging en gaat vooral uit naar de individuele mens die – fysiek, verbaal, psychisch – geweld heeft gebruikt of ondergaan, naar de psychologie en sociologie achter vernederen, kwetsen en haat zaaien, naar de mechanismen achter uitsluiting en misbruik, naar misvormende structuren en systemen. En ook naar de vraag hoe we tegenkrachten in onszelf en elkaar kunnen mobiliseren. Hoe kunnen we elkaar weerbaar maken tegen – meer of minder extreme – situationele invloeden en ons wapenen tegen de neiging tot geweld in onszelf?

De verhalen in dit boek, meanderend tussen klein en groot, tussen pesten en doodslag, tussen ontgroening en massamoord, pretenderen niet een totaalbeeld te schetsen van het geweld dat plaatsvindt tussen mensen, noch er een sluitende verklaring voor te geven. Wel pogen ze, hoe fragmentarisch ook, een bijdrage te leveren aan het scherpen van onze oren en ogen en zo met iets meer waardigheid gestalte te geven aan *notre métier d'homme*, zoals Albert Camus dat zo fraai noemde.

VAN KWAAD TOT ERGER

Vernedering betekent het verhouden tot mensen alsof ze niet menselijk zijn, met als gevolg uitsluiting uit de menselijke familie.

– Avishai Margalit

WIJ ZIJN ANDERS

Ik sta op het speelplein. De schooldeuren gaan open en de kinderen stromen het herfstige pleintje op. Een zee van schrille, hoge stemmen, een wirwar van armen, benen. Ballen, springtouwen komen tevoorschijn. In de hoek staat een tenger jongen, plukkend aan zijn krullen, een been opgetrokken tegen de muur. Wanneer de bal in zijn richting komt veert hij op en probeert hem te vangen, maar nog voor hij hem heeft kunnen raken, schreeuwen andere kinderen dat hij van de bal af moet blijven en duwen hem weg. Terug jij, de hoek in. Ik ken die jongen. Het is mijn broer.

In 1958 zijn mijn ouders verhuisd van Oost- naar West-Brabant, waar mijn vader in een middelgrote stad een baan als fabrieksdirecteur heeft gekregen. Op een woest duin van een paar hectare, grenzend aan een naburig dorp, heeft hij een huis laten bouwen voor twaalf kinderen. Hij rekent zich te vroeg rijk, het zullen er vijf blijven. De mensen in het dorp koesteren achterdocht. Verbergt het duin een schat in zijn flanken? Een normaal mens bouwt toch geen huis op zo'n winderige vlakte? Het huis komt er, het wordt in de dorpsmond 'de villa' genoemd, en wij 'de kinderen van de villa' – en de achterdocht blijft.

Op die grote lap grond wordt een voetbalveldje aangelegd voor de drie zonen. Maar al op dag één verdrijven uit de kluiten gewassen dorpsgenoten mijn oudste broer, een tenger mannetje, van zijn eigen voetbalveld. Met bonzend hart verstoopt hij zich in de heg. Eerder al hebben ze hem geweerd uit het lokale voetbalteam, waar hij zich desondanks iedere zaterdag even trouw als vergeefs meldt.

Wij zijn anders. Door de week draagt mijn vader een pak en op zondag, als we naar de kerk gaan, een corduroybroek. Terwijl alle vaders van mijn klasgenoten door de week corduroybroeken dragen en op zondag een

pak. Ik schaam me voor die broek als we door de volle kerk naar voren lopen. Die vervloekte, gehate broek is de scheidslijn tussen mij en mijn klasgenootjes. Ik wil de kinderen in iedere bank toefluisteren dat we niet anders zijn dan zij. Maar we zijn het wel en die broek vertelt het. Die vertelt van de 'villa in het park', 'hun vaders in dienst bij de mijne'.

Hun moeders dragen lippenstift en nagellak en maken van hun dochters vrouwen. Mijn moeder leest en studeert.

Al mijn klasgenoten zijn al druk in de weer met mascara en zoenen in het fietsenhok. Ik maak me niet op en lees.

Mijn eerste dansles. Vanwege dat heuglijke feit ben ik met mijn moeder de stad ingegaan en heb een paarse rok met bijpassende trui en kniekousen aangeschaft. Trots stap ik de dansschool binnen waar mijn hooggehakte, kortgerokte dorpsgenoten bij het zien van mijn uitdossing in hoongelach uitbarsten. Ongelukkig en opgelaten dans ik me door de les heen.

Pesten

Mevrouw Kranenburg, 83 jaar, slijt haar dagen in het verzorgings-tehuis op haar kamer. De eetzaal durft ze niet meer binnen. ‘Heb jij parfum op?’ is de vraag die een van de medebewoners haar de eerste week stelt. Wanneer ze dat beaamt krijgt ze te horen: ‘Je stinkt, ga maar daar zitten.’ Als mevrouw Kranenburg dat weigert wordt er een boycot over haar afgeroepen. Haar medebewoners speken niet meer tégen, alleen nog óver haar. Mevrouw Kranenburg is haar hele leven al mikpunt van pesterijen en zegt smekend: ‘Bespaar me dat ik zo moet leven tot mijn dood.’

In de jeugdgevangenis is Anton dankbaar voorwerp van spot voor de andere jongens. Hij heeft iets met een klein meisje gedaan en dat betekent een plaats onderaan in de pikorde. Zijn groepsgenoten duwen, slaan hem, maken hem belachelijk en Anton ondergaat machteloos en droevig de pesterijen. Dan, op een nacht, krast hij zijn polsen open. Een bewaarder opent ternauwernood op tijd de deur. De andere jongens kijken grijnzend toe. ‘Dat leedvermaak, het was onverdraaglijk’, zegt hij later. Een kras op zijn ziel. Hij zal het zich altijd herinneren. De pestkoppen leven gewoon door. Voor ondergane vernedering hebben we een ijzersterk geheugen, niet voor eigen wangedrag.

De Estlandse regisseur Imar Raag maakte de ijzingwekkende film *Klass* waarin hij laat zien wat de uiterste consequenties van pesten kunnen zijn.

De zwijgzame Joosep is het sukkeltje van de klas. Zijn hele leven lang wordt hij al gepest en hij is er zo langzamerhand aan gewend geraakt. Wanneer een van zijn klasgenoten, Kaspar, voor hem op-

komt, ontstaat er een strijd tussen Joosep en Kaspar enerzijds en rest van de klas anderzijds. De pesterijen tegen Joosep nemen hand over hand toe en hij vraagt Kaspar hem niet meer te beschermen. Maar Kaspar weigert uit eergevoel op te geven. Anders, de leider van de groep pesters, zet zijn klasgenoten aan tot steeds heftiger en vernederender acties. Van intimidatie en cyberpesten tot fysiek geweld, niets is hen te gek. Voor Joosep en Kaspar is de maat vol wanneer zij in het bijzijn van hun klasgenoten worden gedwongen tot seksuele handelingen met elkaar op het strand. Ze voelen zich ten diepste vernederd. Nadat Joosep ook nog een pak rammel krijgt van zijn militaristische vader, omdat hij zich niet verzet tegen zijn pesters, breekt er iets in hem. Hij en Kaspar nemen twee geweren uit het wapenbestand van zijn vader en schieten in de kantine hun pesters dood. Dan zetten ze de pistolen op hun eigen hoofd, tellen tot drie, maar alleen Joosep haalt de trekker over. Sommige mensen zijn verliezer tot in de dood.

Regisseur Imar Raag baseerde deze film op persoonlijke ervaringen. Tijdens zijn schooltijd was hij getuige geweest van pesterijen, maar had hij nagelaten in te grijpen. Daarnaast hadden zich begin deze eeuw diverse extreme pestincidenten voorgedaan op Estlandse scholen, incidenten die net niet waren geëindigd in moordpartijen, zoals eerder in Duitsland en Finland, maar die wel de vraag opwierpen wanneer het zo ver zou komen in Estland.

In *Klass* passeren bijna alle elementen van het klassieke pestverhaal de revue. De zondebok, de dominante pester, de meelopers, de toeschouwers, intimidatie, manipulatie, verbaal geweld, fysiek geweld en vernedering.

Om te beginnen schildert Raag de klas af als een gesloten gemeenschap waarin volwassenen geen rol van belang spelen. Negen op de tien keer wordt een leerling gepest zonder dat er een leraar in de buurt is, en als de leraar er een keer wel iets van meekrijgt, dan ziet hij vaak niet dat het slachtoffer geen kant op kan.

De eerste tekenen dat er iets aan het verschuiven is in de verhou-

dingen, kondigen zich aan in de taal. Op een basisschool in Leeuwarden ondertekenden kinderen een contract met hun juf dat ze veertig dagen niet zouden schelden. Waarvoor ze de anderen dan zoal uitmaakten? De juf noteerde op het bord: homo, mongool, hoerenzoon, vieze bitch, kaaskop, dikke reet, vuile neger.

Verbale vernederingen zijn het eerste piketpaaltje dat wordt geslagen tussen pester en zondebok.

Vaak is het slachtoffer, zoals ook Joosep, al eerder het mikpunt van pesterijen geweest, waardoor zijn sociale redzaamheid en zijn zelfbeeld zijn aangetast. Hij is niet assertief en heeft meestal weinig vrienden. De pesterijen drukken hem verder in een isolement. Wat dat betreft is de keuze van Kaspar om Joosep te verdedigen een uitzonderlijk element in de film. De leider Anders voldoet in grote lijnen aan het profiel van de pestkop. Hij heeft een talent voor manipulatie, is impulsief, dominant, fysiek sterk en wordt niet gehinderd door enige vorm van affectieve empathie. Wat *Klass* verder inzichtelijk maakt, is dat pesten een kwestie is van ongelijke machtsverhoudingen die de pester verinnerlijkt in gevoelens van superioriteit en de zondebok in gevoelens van inferioriteit. Daarbij gaat het meestal niet om één pestkop tegenover een zondebok, maar om een groepje daders met een of meer leidersfiguren tegen een of meer slachtoffers. Gedeeld slachtofferschap hoeft niet te leiden tot een gevoel van solidariteit, zoals in *Klass* bij Kaspar en Joosep, maar gedeeld daderschap doet dat wel. Onderlinge relaties floreren bij een gemeenschappelijke vijand.

De psychologische agressie waarmee pesten begint, is een poging om de ander uit het veld te slaan, aan het twijfelen te brengen over zijn eigen gedachten en gevoelens, over zijn identiteit. Hem te verlammen, via vijandige toespelingen en een neerbuigende houding zijn persoonlijkheid belachelijk te maken of te ontkennen. De keer op keer herhaalde agressieve uitingen beuken het slachtoffer murw. Ieder nieuwe scheldpartij is een echo van een vorige en een voorbode van een volgende.

Pesten is bijna altijd ingebed in een groepsdynamiek. Er zijn meelopers – de jongens in *Klass* – die zich actief conformeren aan de pestkoppes. En er zijn passieve conformisten, zwijgende getuigen – in dit geval de meisjes. Het slachtoffer wordt met expliciete of impliciete toestemming uit de groep gestoten. Een van de redenen waarom pesterijen de neiging hebben te escaleren, is dat beloning van agressief gedrag de remmingen op agressie vermindert. De pester grondvest een totalitair regime waarin zijn slachtoffer rechteloos en machteloos is en alleen nog kan bestaan in de rollen die de pester hem oplegt. Als de zondebok zich verzet, bestraffen zijn pesters hem voor zijn opstandigheid.

Niet alleen worden de vernederingen langzaam steeds heviger, maar vaak ook gaat verbale agressie sluipenderwijs over in fysieke agressie. Duwen, slaan, foute grappen uithalen. Ondertussen schamen de slachtoffers zich en doen er het zwijgen toe, wat hun isolement en gevoel van eenzaamheid versterkt. Als de omgeving er op een bepaald moment toch achter komt, leidt dat vaak tot secundaire victimisatie: de slachtoffers worden een tweede keer slachtoffer. Zoals in het geval van Joosep, die van zijn militaristische vader op hardhandige wijze te verstaan krijgt dat hij zich moet verweren.

De strandscène in *Klass* waarbij de jongens elkaar seksueel moeten bevredigen, is vanuit psychologisch oogpunt een extreem wrede vorm van vernedering, omdat het hen behalve tot slachtoffers ook tot daders maakt. En zo wordt aan de kolkende cocktail van pijn, radeloosheid, eenzaamheid en depressiviteit een grote dosis schaamte toegevoegd.

Soms richten slachtoffers de agressie die ze machteloos moeten ondergaan op zichzelf, met alle gevolgen van dien. De vijftienjarige Fleur Bloemen sprong in 2012 voor de trein terwijl haar medeleerlingen toekeken. In 2010 had ze nog een gedichtenwedstrijd gewonnen met wat later een noodkreet zou blijken:

Ik was anders dan de rest
 Anders dan de rest
 Ik weet niet waarom
 Het begon als een spel
 Het liep uit de hand
 En eindigde voor mij in een hel

De documentaire *The Bully Project* opent met de beelden van een echtpaar dat bloemen neerlegt bij het graf van hun zoon. De laatste woorden die zijn pestkoppen hem hadden toegevoegd waren: ‘Waarom hang jij jezelf niet op.’ Wat hij deed.

Een andere mogelijkheid is dat een slachtoffer niet implodeert, maar zich gedwongen ziet een daad te stellen tegen zijn agressoren, waarbij soms, zoals in *Klass*, alleen nog extreem geweld volstaat.

Pesten gebeurt elke dag overal. Alleen al in Nederland zijn dagelijks honderdduizend scholieren slachtoffer van pesterijen. Nog eens honderdduizend werknemers worden systematisch door collega’s gepest. Tel daarbij op de mensen in verzorgingstehuizen en ziekenhuizen en op internet. Onschuldig? Wat als we zouden leren het pesten in de kiem te smoren? Wat als we door scholing en inzicht de bijl aan de wortel zouden kunnen zetten van fenomenen als vernedering, uitsluiting, schelden? Het moet toch mogelijk zijn?

De Finse hoogleraar psychologie Christina Salmivalli bedacht KiVa, een methode om het pesten op scholen tegen te gaan die zijn vruchten lijkt af te werpen. De groep die zei dagelijks gepest te worden, verminderde met tweederde.

Haar uitgangspunt is dat pesten te maken heeft met een verstoord machtsevenwicht en dat het er dus eerst en vooral op aankomt om maatregelen te nemen die dat evenwicht herstellen. Niet alleen de pester en het slachtoffer moeten worden aangepakt, maar de hele groep. Deze methode leert kinderen via computerspelletjes op te komen voor hun klasgenoten. Er zijn lessen over empathie en kleu-